

**МОРАЛЬНО-ЕСТЕТИЧНА ОСНОВА
ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ
(З ДОСВІДУ ПЕДАГОГІВ І ПСИХОЛОГІВ)**

Процес оптимізації шкільного навчально-виховного процесу, зокрема, відмова від жорсткого регламентування поведінки учнів, передбачає перенесення акценту на особистісні якості педагога, його авторитет. Авторитет педагога пов'язується з умінням бачити в учнях особистість, а не безликий об'єкт виховного впливу. Важливим є і сприйняття учнями педагога в якості джерела необхідної інформації. Йдеться не тільки про компетентність у викладанні свого предмету, а й про вміння, зокрема, оцінювати соціально-психологічний клімат, використовувати останні досягнення педагогічної науки, чітко уявляти характер міжособистісних відносин (навіть досвідчені педагоги часом усвідомлюють, що знання про молодь не зовсім правильні, застарілі).

На українських теренах словами компетентність (компетенції) послуговувалися педагоги з давніх часів [7; 1, с. 161; 164], зокрема, пов'язуючи компетенції педагогіки з авторитетом шкільного й домашнього виховання [10 (1), с. 43–44], якому, як і проблемі особистих якостей учителя, приділялася значна увага (О. Гошовський, І. Казанівський, Ю. Чайківський, Я. Чепіга, І. Ющишин – автори наукових статей кінця XIX початку XX століття, опублікованих у науково-педагогічному журналі «Учитель», час заснування якого датується 1888 роком). Так, І. Ющишин констатує, що вчитель повинен бути добрим педагогом, добрим психологом і добрим чоловіком, а не педантичним, зарозумілим всезнайком [10 (3), с. 46]. Автор аналізує систему виховання найкращих шкіл Європи кінця XIX століття (сільських навчальних закладів, скоріше експериментальних), «котрі забезпечують гарний фізичний, моральний та інтелектуальний розвиток молоді» [10 (3), с. 39], характеризує запроваджені в них методи виховання, підкреслює їх дієвість. Він наголошує, що дітей у процесі навчання знайомили з творами великих письменників, з котрих черпалися не тільки знання, а й розвивалася чуттєвість та відмічає, що повні довіри та щирості стосунки між хлопцями та вчителями (школи були чоловічі), разом з фізичною та духовною працею, були найкращими й найрадикальнішими у виховному процесі [10 (3), с. 38–39].

Навчання, що виховує – це процес, який постійно апелює до системи потреб, мотивів і цінностей учнів, формує та розвиває емоційно-ціннісне ставлення. Доктор І. Я. Лернер вважає, що система цінностей, установок і переконань особистості в області педагогіки, характеризується таким

поняттям як педагогічна свідомість. Вона відрізняється від педагогічних знань та завжди виявляється в спрямованості педагогічної діяльності вчителя. Педагог підкреслює, що передовий педагогічний досвід створюється зусиллями передових вчителів, а їх практика впливає на педагогічну свідомість широких учительських мас – на їх ідеологію, мораль, право [6, с. 6–13].

Як показову [8] відмічаємо працю вчителів середньої школи селища Рівне Очаківського району Миколаївської області. У 60–80-х рр. у школі навчалося близько 300 дітей. Приблизно 100 учнів проживали в інтернаті і що характерно, більшість навчалися на «відмінно» та «добре». На думку директора школи (наприкінці 70-х початку 80-х рр. школу очолювала досвідчений педагог, учитель з великим стажем педагогічної роботи Л. С. Мокійчук) причини такої успішності були пов'язані, в основному, з тим, що в інтернаті з дітьми працювали передові педагоги, проводилася безперервна робота. Регулярні та різнобічні контакти вчителів і керівництва школи, зокрема, директора з батьками підтверджували постулат, що входження вчителя у контакт з родиною дитини, довіра родичів здобуваються не сидженням «за китайською стіною», а у результаті виконання вчителем своїх обов'язків, що «голос батька в хаті з похвалою ... для вчителя й школи більше зробить, чим всі шкільно-педагогічні засоби» [4, с. 211]. Умови для самостійної роботи школярів, як у школі загалом, так і в інтернаті зокрема, створювалися оптимальні: великі світлі, теплі кімнати, кваліфіковані консультації тощо. Поганими оцінками учнів не карали. Можливість виправити оцінку, продемонструвати знання (зарахування відбувалось у формі заліку) надавали всім. У постійному зв'язку з природним довкіллям: учні регулярно працювали в садах, полях, відпочивали на березі лиману, допомагали вчителям (приміщення інтернату використовувалось як осередок літнього табору для молодших дітей) гармонійно розвивалися школярі, виховувалися майбутні студенти. Так, біля 50 % випускників щороку ставали студентами вищих навчальних закладів, 30 % – технікумів, 20 % продовжували навчання в ПТУ [8, с. 37].

Наведений нами приклад з навчально-виховного процесу звичайної сільської школи не є випадковим. Життя в інтернатах, приютах тощо заслуговує на окрему увагу. Іван Ющишин, розглядаючи цей аспект у контексті статевого виховання молоді, наголошував, що для того, щоб захистити дітей від небажаних впливів в умовах, де вони живуть гуртом, самого надзору (коли нема розумної системи виховання) не вистачить: до ведення інтернатів треба великої праці й енергії, педагогічного хисту й такту. «Молодіж повинна бути в безнастаннім русі, при фізичній і умовій праці...» [10 (2), с. 14]. Умови, зокрема, такі як гарне гігієнічне помешкання, свіже повітря та наукова праця (саме за них діти Рівненської СШ спрямовувались на гармонійний розвиток) є визначальними у

навчально-виховному процесі. Д-р Ющишин характеризує їх як умови, «які повинні упорядкувати» нормальний розвиток молоді.

Щодо питання авторитету вчителя, його психолого-педагогічних знань і особистих якостей, то воно було і залишається одним з пріоритетних у педагогіці. Так, в «Учителі» опубліковано матеріали окружної конференції, яка відбулася в селищах Львівської області Бібрці та Ходорові у 1912 р. З матеріалів реферату, зачитаного на конференції Іваном Казанівським відмічаємо п'ятий пункт: «Medice – cura te ipsum!» – «Хай учительство саме буде таким, якими хоче мати школярів» [4, с. 207]. Вказуючи на те, що добрий приклад «чуда творить», автор висловлює побажання (вважаємо за необхідність навести дослівно): «Хай отже учительство народне станеться для шкільної дітвори відбитем найгарніших чеснот, бо тим лишень робом потягне за собою й шкільну молодіж. Ся молодіж зразу наслідуватиме учителя несвідомо...» [4, с. 207]. Автор вважає, що зі звички прийде переконання, яке й стане шляхом творення добра в майбутньому.

Той факт, що у педагогічній діяльності нема засобів впливу на учня без опори на його попередній досвід (будь-який з методів повинен співвідноситися з накопиченим досвідом дітей) обумовлює також звернення до процесу дошкільного виховання та навчання, його специфіки. Про підвищене емоційне відгукування дітей на ті безпосередні враження, які приносять їм органи відчуття (основа емоційного відгукування закладається ще в дошкільному віці) свідчать дані вікової психології, спостереження за поведінкою старших дошкільнят. При цьому відмічається, що з-за несприятливості цієї риси для традиційного навчання, вона не лише не отримує розвитку, але й мимоволі пригнічується, хоча «могла б стати основою естетичного розвитку» [5, с. 23]. Особливості ставлення дошкільнят до природи визначаються специфікою мислення. Притаманний цій віковій категорії антропоморфічний спосіб осмислення світу характеризується суб'єкт-суб'єктивним ставленням до природних об'єктів, тоді як артіфікалізм – прагматичним. Серйозність проблем, які виникають на межі дошкільного і молодшого шкільного віку цікавили дослідників в усі періоди розвитку психолого-педагогічної науки та підтверджено експериментами. Наприклад, спеціальні дослідження розумових можливостей дошкільнят засвідчили, що всупереч домінуючим переконанням вони можуть вирішити такі задачі, які під силу тільки набагато старшим дітям [3]. Виключно педагогічний характер мали найдавніші дослідження, оголошені «Союзом педагогічним» у 1870 р. (матеріали зібрано на основі 84 шкіл Берліну). У результаті спроби пізнати «матеріал, з яким діти приходять до школи, особливо щодо поодиноких предметів елементарної науки, як природи, рідинного краю...» [1 (2), с. 164], було зроблено висновок, що школярі-початківці не володіють достатнім «засобом виображінь». Т. Біленький у [1] аналізує

розроблені наукові методики, зокрема, методики доктора Івана Пульмана та Павліни Ломброзо, доньки відомого італійського антрополога і психолога. П. Ломброзо, досліджуючи еволюцію думок у дітей (як бідних, так і багатих), доводить, що вони правильно розумітимуть речі, якщо матимуть про них «ясні і докладні виображення» [1 (3), с. 237]. Доктор І. Пульман акцентує на тому, що діти, вживаючи багато слів, навіть зворотів, значення їх цілком не розуміють. З огляду на те, що зовнішній бік мови дитини легко спостерігати й оцінювати, а правильне мислення – ні, Т. Біленький підкреслює необхідність інформувати про предмети докладніше та систематично. Щодо сприйняття дітьми понять, зокрема, «з науки природи», то ці класифікації довгий час для них залишаються незрозумілими (увага дитини звернена переважно на зовнішній світ [1 (3), с. 242]). Відтак, завдання вчителя – пізнавати учня, вивчати його індивідуальність, розумно керувати волею. Для пробудження дитячої фантазії рекомендовано активно застосовувати у навчанні дидактичні «посередники» – але не байки (вони містять багато незрозумілих понять і викликають через це схильність до використання дітьми незрозумілих для них слів), а оповідання та казки [1 (3), с. 241]. Щодо останнього, то експериментально доведено, що спрямувавши навчання на сприйняття емоційного тону художнього твору, на пошук відповідності точок зору оповідача та його героїв, досягаються результати, які суттєво відрізняються від звичного шкільного аналізу: учень усвідомлює власне ставлення до змісту казки чи оповідання. У педагогічних колах домінує думка, що молодші школярі не сприймають позицію автора з-за характерного для цієї вікової категорії наївно-реалістичного підходу до тексту, нерозуміння умовності мистецтва. Для введення дітей у діалог з автором Г. М. Кудіною та іншими рекомендовано, щоб сама дитина побула автором, занурилась у стихію художньої творчості за принципом навчання «від маленького письменника до великого читача». Принцип запропонований ще в 30-ті роки М. О. Рибніковою, але так і не отримав широкого втілення в шкільну практику [5, с. 27–30].

У сучасній педагогічній практиці ефективним є звернення до психологічних релізерів (специфічних стимулів) як комунікаційних механізмів у формуванні ставлення дитини до природних об'єктів. Різноманітні за своїм характером (розрізняють тактильні, візуальні, аудіальні, вітальні релізери) вони можуть здійснювати вплив по перцептивному, когнітивному та емоційному каналах. Результати спеціального дослідження: 11–12-річним школярам запропонували два невеликих оповідання, сконструйованих лише з релізерів, дозволили зробити висновок, що психологічні релізери (позитивні чи негативні), пов'язані з природним об'єктом, суттєвим чином визначають спрямованість розвитку ставлення дитини до нього [2, с. 111–113]. Отже, вчитель, використовуючи в навчальному процесі різні оповідання з

природними релізерами на свій вибір (на зразок оповідань з дослідження, тт. без оціночних характеристик, суджень і т.п.), може ефективно впливати на розвиток екологічної свідомості дитини. Як приклад, навчально-виховний процес дитячого садочку «Теремок», що у с. Ново-Василівка Приазовського району Запорізької області. Добротою і щирим піклуванням про здоров'я та розвиток дітей пронизана робота всього колективу: від розробки вправ та занять («Вітер-Вітер», «У гості до Сонечка» тощо), організації прогулянок та екскурсій до школи до створення належних умов для відпочинку. Зміст анкети вихователя свідчить про його постійний саморозвиток: «Що можете запропонувати для перегляду вихователям, якими наробками поділитися?», «Які проблемні ситуації вирішили в минулому році?», «Як Ви оцінюєте методичну роботу в минулому навчальному році?» тощо.

Відповідно до національної програми «Освіта, Україна XXI століття» на різних рівнях розробляються концепції неперервної освіти, пропонуються проекти різноманітних програм, методичні рекомендації. Але прагнення населення до пристосовницького, споживацького способу життя, міцно вкорінившись у свідомості, продовжує домінувати. За радянських часів питання виховання і навчання в педагогіці розглядали здебільшого з позиції формуючої педагогіки – з орієнтацією на суб'єкт-об'єктний характер навчального процесу та сцієнтистські установки. Зокрема, проблеми взаємодії людини та природи до середини 70-х років XX століття розглядалися лише фрагментарно (з позиції антропоцентризму) у процесі вивчення деяких природничих дисциплін з домінуванням вузько-утилітарної постановки завдань. При цьому в моральному вихованні недооцінювалася роль емоційно-чуттєвої сфери. Оскільки внутрішньому світу людини достатня увага не приділялась, такий підхід і став однією з причин подальшого розвитку прагматичного ставлення людини до природи, сприяв розвитку зовнішньої активності, пригнічуючи внутрішню, суб'єктивну активність особистості. Ідея виховання людини нового суспільства, тісно пов'язана з вихованням людини-хазяїна, приборкувача природи, заблокувала виховання належного ставлення до природи. Винятком були лише окремі педагоги. Серед них – мислителі, вчені зі світовим ім'ям А. С. Макаренко, К. Д. Ушинський, В. І. Вернадський, В. О. Сухомлинський, С. С. Шацький. Під впливом їх гуманістичних ідей історично склалися теоретико-методологічні засади екологічної освіти. Так, В. О. Сухомлинський був відомим прихильником «натуралістичного виховання». Його праці пронизані ідеями гуманізму, людяності та доброчинності. Дослідники спадщини С. Т. Шацького відмічають, що педагог наголошував на важливості загальної спрямованості школи змінювати життя, особливу увагу звертаючи на середовище, яке її оточує. Вирішенню цього завдання намагалося сприяти особливе бюро з вивчення краю, місцевих умов життя (школярі приймали

участь у соціологічних дослідженнях). Досвід С. Т. Шацького щодо об'єднання навчання з життям було використано при створенні комплексних програм Державної вченої ради Наркомпроса РРФСР. У програмах навчальний матеріал групувався навколо трьох тем – природа, праця, суспільство [9, с. 9–10].

Вважається, що відповідно до людської природи найбільше вкарбовується в пам'ять те, чому навчено ще дітьми. Екологічному вихованню дітей, зокрема, спільними зусиллями дитячого садка, школи і сім'ї присвячено праці Л. Д. Бобильової, Н. М. Кот, В. В. Матіяш, Т. С. Науменко, Д. І. Струннікової та багатьох інших. Проблеми, які висвітлюються в дослідженнях, тісно пов'язані з проблемою моральності, яка є особливо актуальною для сьогодення. Важливо вміти активізувати моральну свідомість учнів, скажімо, засобами мистецтва, спрямувати їх на шлях естетичного самовиховання. Наприклад, звичайний пейзаж, біотопні експозиції ефективно впливають на дитину, сприяють її естетичному та творчому розвитку. Відтак, вчитель повинен володіти знаннями з екологічної психопедагогіки (екологічної психології та педагогіки) – порівняно нового самостійного наукового напрямку. Такі методи, як методи екологічної турботи, екологічної рефлексії (відображення), осмислення вчинків, ритуалізації екологічної діяльності (розчищення джерел, дідух замість ялинки на Новий рік тощо), екологічних експектацій, екологічної емпатії та інші, розроблені і широко використовуються представниками екологічної психопедагогіки С. Д. Дерябо, В. О. Скребцем, В. А. Ясвіним та іншими.

В. А. Ясвін і С. Д. Дерябо, зосереджуючи увагу на екологічній свідомості особистості, характеризують у своїх роботах також інші методи навчання та виховання, такі як екологічна лабілізація та ідентифікація. Метод екологічної лабілізації (лат. нестійкий) полягає в цілеспрямованій корекційній дії на певні взаємозв'язки в образі світосприйняття особистості. Критерієм лабілізації є реакція здивування. Лабілізаційні прийоми можуть бути найрізноманітніші. Як приклад – біотопні експозиції з практики зоолога М. Ф. Пупіньша. Створюючи їх у природничому музеї, він цілеспрямовано додавав до природного ландшафту недопалки, молочні пакети тощо. Налаштовані на милування чудовими краєвидами відвідувачі несподівано помічали ці «прикраси». Сміття блокувало процес любування: у відвідувачів виникала внутрішня напруга, обумовлена неможливістю завершити відповідний гештальт, з'являвся дискомфорт, починалися лабілізаційні процеси. У цьому невеликому просторі гостро відчувалася неприродність слідів індивідуальної людської діяльності [11, с. 379].

Завдячуючи механізмам ідентифікації та емпатії, результатом сприйняття природного об'єкта стає виникнення симпатії, яка може спонукати людину до наступної взаємодії з цим об'єктом, до надання допомоги. Розвинути у дітей почуття емпатії можна, наприклад,

аналізуючи на відповідних уроках стан риб в зимову пору року, коли під льодом бракує кисню. Співпереживання та співчуття виникнуть у дитини тоді, коли вона опиниться в подібній ситуації (метод екологічної ідентифікації). Якщо запропонувати дітям затиснути ніс, протриматися якомога довше, а потім – відпустити, то свої відчуття дитина спроектує на стан риб, коли пробиті лунки [11, с. 380].

Розв'язок проблеми взаємодії людини й природи лежить у площині вдосконалення екологічної освіти на всіх її рівнях. Відтак безперервне набуття знань, пов'язаних з екологією, є життєво важливим, адже, як учив перший «штатний» педагог Марк Квінтиліан, добре легко змінити на лихе, але не легко направити хиби. При цьому необхідно пам'ятати його думку, донесену до нашого часу з глибини тисячоліть, що початкову науку повинен подавати наймудріший чоловік. З огляду на екологічні проблеми сучасності питання авторитету вчителя, його педагогічної свідомості (за І. Я. Лернером) потребує детальнішого дослідження з позиції екологічної психології та педагогіки. Адже ефективність формування екологічної свідомості покоління майбутнього залежить від ґрунтовних знань педагогів у цій царині науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біленький Т. Методи досліджування круга виображень у дітей, вступаючих до школи, і дальшого їх розвою під час шкільної науки / Т. Біленький // Наук.-педаг. журнал Учитель, – орган Українського педагогічного товариства, – 1. Львів, 20 лютого, 1913. – Ч. 6. – Р. XXV. – С. 161–192; 2. Львів, 20 лютого, 1914. – Ч. 5 і 6. – Р. XXVII. – С. 162–170; 3. Львів, 20 цвітня 1914. – Ч. 7 і 8. – Р. XXVII. – С. 236–243.
2. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 480 с.
3. Дональдсон М. Мыслительная деятельность детей / М. Дональдсон ; пер. с англ. ; под ред В. И. Лубовского. – М., 1985.
4. Казанівський І. Закони шкільні і карність в школі народній. (Реферат – відчитаний на конференції окружній в Бібрці, 20.IX. і Ходорові 28.IX. 1912 р.) / Іван Казанівський // Наук.-педаг. журнал Учитель, – орган Українського педагогічного товариства. – Львів, 20 марта, 1913 р. – Ч. 7. – Р. XXV. – С. 207–211.
5. Кудина Г. Н. Как развивать художественное восприятие у школьников» / Г. Н. Кудина, А. А. Мелик-Пашаев, З. Н. Новлянская // Новое в жизни, науке, технике. – Сер. Педагогика и психология. – № 2. – 1988. – 80 с.
6. Лернер І. Я. Учебный предмет, тема, урок / І. Я. Лернер // Новое в жизни, науке, технике. – Сер. Педагогика и психология. – № 1. – 1988. – 80 с.

7. Учительські постулати в парламенті // Наук.-педаг. журнал Учитель, – орган Українського педагогічного товариства. – Львів, 20 цвітня 1914. – Ч. 7 і 8. – Р. XXVII. – С. 243–246.
8. Черновол Н. М. Морально-естетична основа виховання (екологічний аспект проблеми) / Н. М. Черновол, Л. С. Мокійчук // Науковий потенціал 2012 : матеріали восьмої Міжнародної наук.-прак. Інтернет-конф., 21–23 березня 2012 р. – Київ : Вид-во «ТК Меганом», 2012. – С. 39–41.
9. Шубинский В. С. Педагогика творчества учащихся / В. С. Шубинский // Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Педагогика и психология». – М. : Знание, 1988. – № 8. – 80 с.
10. Ющишин І. Сексуальний проблем в педагогії / І. Ющишин // Наук.-педаг. журнал Учитель, – орган Українського педагогічного товариства. – 1. Науковий додаток до «Учителя». – Львів, 20 марта, 1913. – Ч. 3. – С. 33–48; 2. Науковий додаток до «Учителя». – Львів, 20 вересня, 1913. – Ч. 3. – С. 1–16; 3. Науковий додаток до «Учителя». – Львів, 20 мая, 1914. – Ч. 3. – С. 33–47.
11. Ясвин В. А. Психология отношения к природе / В. А. Ясвин ; редактор Н. В. Крилова. – М. : Смысл, 2000. – 456 с.